

Zarifjon Z. ARSLONOV,

*Doctoral Student of IRCICA Department of
Islamic History and Source Studies of the
International Islamic Academy of Uzbekistan.
A.Kadiri str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: zarifjonarslonov@gmail.com*

АЛИХОНТЎРА СОҒУНИЙ АСАРЛАРИ ТАСНИФИ

CLASSIFICATION OF ALIKHONTORA SOGUNI'S WORKS

КЛАССИФИКАЦИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЛИХОНТОРА СОГУНИ

КИРИШ

Бугунги кунда дин ва унга алоқадор бўлган барча ишлар давлатимиз раҳбари томонидан юксак эҳтиром билан қўллаб-қувватлаб келинмоқда. Бунга яққол мисол қилиб, Исломи дини илмлари ривожига бекиёс ҳисса қўшган буюк алломаларимизнинг бой меъросини чуқур ўрганиш, улар томонидан асос солинган илмий фаолиятни қайта тиклаш ва ривожлантириш борасидаги ишларни жадаллаштириш мақсадида ислом цивилизацияси марказининг қурилатганилиги, Имом Термизий, Имом Бухорий ҳамда Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказлари шунингдек, ҳадис мактабларининг ташкил этилгани ва яна қатор мисолларни келтириб ўтишимиз мумкин. Юқорида айтиб ўтилган мислсиз меҳнатнинг самараси сифатида заҳматкаш халқимизнинг ислом дини илмларини чуқур ўрганишга бўлган қизиқишининг ортиши натижасида китобхонликнинг ривожланиб бораётганини баралла айтиш мумкин. Бугунги кунда кўплаб китоблар муштарий бўлган халқимиз томонидан севиб ўқилмоқда.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ватанимиз қадимдан жаҳон цивилизацияси марказларидан бири бўлиб келган. Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси маҳсули бўлган қадимий ёзма манбалар ва асрдош асарлар халқимизнинг буюк маънавий бойлигидир. Президентимиз таъбири билан айтганда, бугунги даврда “Элимизга исломни

тўғри тараннум этиш – жуда катта тарбия” дир (Ш. Мирзиёев, 2017). Бу йўлда олиб бориладиган ишларда ишончли ва аниқ маълумотларга эга китобларнинг бўлиши биз учун катта ютуқ ҳисобланади. Ана шундай нодир асарлар қаторига ўтган асрнинг забардаст олимларидан бири бўлмиш Алихонтўра Соғунининг “Тарихи Муҳаммадий” китобини намуна сифатида эътироф этсак, адашмаган бўламиз. Ушбу китобнинг содда тилда ёзилганлиги, ҳамда ислом тарихини ёритишда ишончли маълумотлардан фойдаланилгани сабабли ҳозирда асарнинг харидорлари кундан кунга ошиб бормоқда.

“Тарихи Муҳаммадий” Алихонтўра Соғунининг энг йирик асари бўлиб 1959 йили ёзиб тугатилган. Бу асар ҳақида баъзи бир фикрларни алломанинг набираси Баҳманёр Шокиров “Тарихи Муҳаммадий” асарининг, “Буюк устоз ҳақида сўз” қисмида айтган фикрлари орқали келтириб ўтмоқчимиз.

“Тарихи Муҳаммадий” нинг ёзилиши қанчалик куч-ғайрат, машаққатли меҳнат ва билим-заковат талаб этган бўлса, уни қабиҳ коммунистик тузум таъкибидан асраш ундан ҳам қийинроқ бўлган. Бобом деярли йигирма йил мобайнида жуда оғир аҳволда, диндорлар қувғинда бўлган йиллари ёзган бу бебаҳо асарни авайлаб замони саодатга, келажак авлодга етказиб бериш учун кўп йиллаб уни ер остида, хатто ун қопларида ҳам сақлаганлар. Ўзбекистонимиз истиқлолга эришган бу доруломон кунларда адолат қарор топиб, ҳақиқат очиқ айтилмоқдаким, йирик исломий-фалсафий олимларнинг яқдиллик билан эътироф этишларича, “Тарихи Муҳаммадий” XX асрнинг энг инсонпарвар, бетакрор, буюк асарларидан бири ҳисобланади. Китобни оққа кўчириш, хаттотлик эса ёшлигиданоқ энг олий мақсади отага хизмат қилиш бўлган, бобомнинг суюкли фарзандлари – менинг падари бузругворим бўлмиш Муҳаммадёрхонтўра зиммаларида эди. Биз ёш бола эдик, дадамлар ниҳоятда гўзал арабча хусни хатлари билан туну кун ёзардилар.

НАТИЖА

Ҳақиқатда “Тарихи Муҳаммадий” асари китобхонлар қўлига етиб келгунига қадар жуда кўп машаққатли кунлардан ўтди. Ўша давр сиёсий тузуми ислом тарихи бўйича ёзилган бундай етук асарни қабул қилишга тиш-тирноғи билан қарши эди. Лекин шундай бўлса-да, Алихонтўра

Аннотация: Мақолада Алихонтўра Соғуний томонидан таълиф этилган асарлар, хусусан, энг йирик “Тарихи Муҳаммадий” асари ҳамда аллома ушбу асарни ёзиши ва халқимизга етказиб беришида жуда катта машаққатли кунлар ўтказгани баён этилган. Собиқ совет тузуми XX асрнинг энг инсонпарвар, бетакрор, буюк асарларидан бири ҳисобланган ва ислом тарихи бўйича ёзилган бундай етук асарни қабул қилишига тиш-тирноғи билан қарши эди. Лекин шундай бўлсада, Алихонтўра Соғуний бу хайрли ишга қўл уриб минг бир машаққат ила асарнинг китобхонлар қўлига етиб келиши учун ўз жонини фидо қилди. Мақолада муаллиф асарни ёзишида қайси китоблардан фойдалангани, бошидан қандай синовли кунларни ўтказгани, шунингдек, асарнинг хотима қисмида битилган Соғуний қалбидаги сўзлари ёритилган. Бундан ташқари, Алихонтўра Соғуний ўз даврининг тенги йўқ алломаси бўлгани, илмнинг барча соҳаларида қалам юргизиб, ўзидан сўнг улкан илмий мерос қолдиргани, қолаверса, диний-маърифий соҳада ёзган асарлари барча илм аҳллари эътиборида экани таъкидланади.

Калит сўзлар: Алихонтўра Соғуний, Тарихи Муҳаммадий, Шарқий Туркистон, Ғулжа, нақшбандия, чор Россияси.

Аннотация: В статье рассказывается о трудностях с которыми столкнулся Аликхонтора Согуни при написании и публикации своего крупнейшего произведения «История Мухаммеда». Бывший советский режим был категорически против принятия столь зрелого труда по истории ислама, который считается одним из самых гуманных, уникальных и великих произведений XX века. Тем не менее, Аликхонтора Согуни пожертвовал своей жизнью, чтобы сделать это произведение доступным для читателей. В статье рассказывается, какие книги использовал автор для создания произведения, через какие испытания он прошел с самого начала, а также о написанных во вступительной части произведения сердечных словах Согуни. Кроме того, отмечается, что Аликхонтора Согуни был уникальным ученым своего времени, он творил во всех областях науки и оставил большое научное наследие. Его труды в области религии и просвещения и в настоящее время находятся в центре внимания ученого мира.

Ключевые слова: Аликхонтора Согуни, Тарихи Мухаммади, Восточный Туркестан, Кульджа, нақшбанди, царская Россия.

Abstract: The article says that Alikhantora Soguni had a hard time writing his works, in particular, the largest work Tarikhi Muhammadi and delivering it to our people. The former Soviet regime was categorically against the adoption of such a work on the history of Islam, which is considered one of the most humanistic, unique, and great works of the twentieth century. However, Alikhantora Soguni sacrificed his life to make this work accessible to readers. The article tells which books the author used to write the work, what trials he went through from the very beginning, as well as the words in Soguni's heart written in the introductory part of the work. In addition, it is noted that Alikhantora Soguni was a unique scholar of his time, he wrote in all fields of science and left a great scientific heritage. His works in the field of religion and education are at the center of the attention of all scholars.

Key words: Alikhantora Soguni, Tarihi Muhammadi, East Turkestan, Gulja, naqshbandi, tsarist Russia.

Соғуний бу хайрли ишга қўл уриб, минг бир машаққат ила асарнинг китобхонлар қўлига етиб келиши учун ўз жонини фидо қилди. Муаллиф ўз асарининг хотима қисмида китобни ёзишида қайси манбалардан фойдалангани, қандай синовли кунлардан ўтганини эслаб ўтади. Ижозатингиз билан куйида китобнинг “Туганчи” қисмида битилган Алихонтўра Соғунийнинг қалбдаги сўзларини келтириб ўтмоқчимиз.

“Энди Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг умматлари учун шунча қилғон оғир хизматлари, ислом дини йўлида тортган чексиз-ҳисобсиз азоблари меҳнат машаққатларининг ажр-савобларини у зотга Аллоҳ ўзи ато қилсин”. Бу китобда ёзилган Расулulloҳнинг сифатларини ўқиганлар, ҳар бир ўринда айтган сўзларини англаб,

қилғон ишларини билган мўмин-мусулмонлар шундан ўрнак олиб, бунга амал қилсалар, Аллоҳнинг улуғ раҳматига лойиқ бўлиб, унинг дийдорига мушарраф бўлғайлар, иншаа Аллоҳ. Ушбу сўзларни тўплаб китоб ёзгучи бу гуноҳкор бандани ҳам эскариб дуода ёд қилгучилар бўлса, уларни ҳам Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам Қиёмат куни шафоат вақтида ёд қилғайлар.

Эй Раббим, Парвардигорим! Мундоқ улуғ неъматни ҳабибинг Расулulloҳ ҳазрат Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васалламнинг тарих ва тавсифларини ёзишни мендек гуноҳкор ғариб қулингга насиб қилдинг. Мен энди бу улуғ давлат шукрини қандоқ адо қила олгайман? Унинг даргоҳига шу тилим бирла нима деб шукр айтишимни била олмайман.

Байт:

*Бу улуг неъматни шукрин мен каби ожиз кули
Қанча айтса билдиролмасдур анинг мингдан
бирин...*

Сахиҳ Бухорий ривоят қилурким, Расулulloх соллаллоҳу алайҳи васаллам айтурлар:

إن الإيمان لا يعرض إلى المدينة كما تآزر الحية إلى جحرها

“Иннал иймона ла яъразу илал Мадинати камаа таъзирул ҳайяту ила жухриҳа” (Имом Бухорий; Имом Муслим). яъни “Илон одамни кўрганида ўз инига қараб қочганидек, Иймон ҳам Мадинага қочади”. Охири замон аломатлари баёнида бу сўзни демишлардур. Расулulloҳнинг айтганлари шу кунларда бошимизга келиб, кўзимиз билан уни кўриб турибмиз.

Улуғ авлиёлардан имом Шаъроний айтадур: Тарих ҳижрат бир мингдан ўтди эрса, ажойиб-ғаройиб замонлар бўлғай. Кўз кўрмаган, кулоқ эшитмаган, кўнгилга келмаган ишларни кўргайлар. Илм ошиб, ҳунар кўпайиб, табиат сирлари юзага чиққай. Лекин дин ташланганликдан иймон, инсоф, адолат Ер устидан кўтарилғай...

Мана шундай оғир бир даврда мен бу қутлуғ китобни ёзишга киришдим. Ҳижрий 1380 йили 26-Рамазон (1961 йил 14 март) ойда “*Кўҳота*” маҳалласида бу китобни оққа кўчирдим. Жон ховучлаб юриб, мунинг устида кўрқинчилик билан кўп йиллар ўтказдим. Аллоҳнинг ёрдами, Расулulloҳнинг шафоатлари бўлиб, охири шу тилагимга етдим.

Энди замона ишлари шундай бўлса, сенинг бу китобингни кимлар ўқиб, ким бунга қизиқади? Бунинг бозори қачонлардан бери касод бўлиб, дўконлари бузилмиш эди. Бу сўз гавҳарига энди ким харидорчилик қилади? десалар, жавоби шулки, Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам айтдилар:

“Ислом дини дастлабда ғариблик билан бошланди, энг кейин яна ғарибликка қайтади. Ҳай-ҳай, шу ғарибликка тушган, динларни ташламай кутган ўша замондаги ғариб мўминлар, меним қандай яхши умматларимдир!”

“Дин ғариб бўлиб, шарияти ташланган кунларда ким менинг суннатимга қаттиқ ёпишиб, олов чангаллагандек қийналса ҳам, ундан ажрамай дунёдан ўтса, Аллоҳ таоло ундай мўминга юз шаҳидининг савобини ато қиладир” (Байҳақий; Табароний).

Яна Расулulloҳ айтдилар: “Меним бир тоифа умматим бордурким, қиёмат бўлгунча ҳам булар ҳақ йўлдан адашмайдилар”.

Мана бу ҳадислар “*Сахиҳ Бухорий*” да ва бошқа ҳадис китобларида ҳам бордур. Шу мавзуда келган

яна бошқа ҳадислар ҳам кўпдур. Ҳадисларнинг мазмунларича, ҳазрат Исо алайҳисалом осмондан тушиб, Дажжолни ўлдирганларидан сўнгра яна қирк йил умр кўргайлар. Ўша замонда бутун дунё халқи ислом динига киргай. Исо алайҳисалом Қуръон ҳукмини бутун Ер юзига юргизгайлар. Бу зот вафот топгандан сўнгра яна оламни куфр қоронғилиғи босгай. Ана шу чоғда ҳам Байтуллоҳни мусулмонлар тавоф қилишар экан.

Шундоқ қилиб, мана бу ҳадислардан маълум бўлурким, дин ҳар қанча заифлашиб, Ер устида Ислом ҳукумати қолмаса ҳам, лекин ҳақиқатдан адашмайдирган бир тоифа умматлари қиёматгача Ер устидан узилмас эканлар. Энди мен ҳам ўзимни ҳақ йўлдан адашмайдиган шу мўминлар қаторига қўшдим. Шунинг учун мен бу китобимни Расулulloҳнинг шу тоифа умматларига атаб ёздим. Менинг бу китобимни, ин шаа Аллоҳ, шулар ўқиб, фойдаланиб, баҳра оладилар, деб Аллоҳдан умид қилдим.

“Эй меҳрибон Раббим! Сен рози бўлғудек, Пайғамбаринг яхши кўргудек ҳақ йўлда жонбозлик қилмоқчи эдим. Такдирга тўғри келмагач, у тилагим қўлга келмади”¹ Бу ҳақда қилган бандачилик гуноҳларим учун ўзингдан афв ўтинадурман.

Эй улуг Тангрим! Энди эрса ёшим етмиш учдан ўтди, ёшлигим ғафлат била қўлдан кетди, сенинг даргоҳингга борар чоғим яқинлашди.

Ҳабибинг Муҳаммаднинг шафоатидан, ўзингнинг чексиз раҳматингдан бошқа менинг паноҳим йўқдур.

Эй Раббим, менинг фарзандларимни ва мендан таркаган наслларимни ҳақ йўлдан адаштирмагил. Бу китобни ўқиб, бунга амал қилган мўминларни Ҳавзи Кавсар сувидан қондириб, Расулulloҳ шафоатларини аларга насиб қилгил.

Маълумдурким, шу кунги даврда динсизлик офати бутун дунёга тарқалди. Мунинг Энг қаттиқ зарбаси биз ерлик халқ – Ўзбекистон ва Шарқий Туркистон мусулмонлари устларига тушди. Бахти қочган бечора халқимиз ҳақиқий исломиятдан кўп йил илгариек ажраган эдилар. Шунинг натижасидурки, охири ватанларидан, динларидан, бутун инсоний ҳуқуқларидан ҳам ажрадилар. Лекин юзаки исломият Ўзбекистон ва Шарқий Туркистон мусулмонлари ичида шу кунларгача ҳам кўрилмоқда эди. Энди бундан ҳам ажралиш навбати етиб келди. Дунё бўйича турклик бешиги ҳисобланган икки Туркистон ватанимизни ютиб, сингдириш учун коммунистик ҳокимияти

¹ Туркистон мусулмонларини озодликка олиб чиқиш даъво-си назарда тутилмоқда

остида Шарқдан қора ялмоғизлар, Ғарбдан сарик ялмоғизлар ўз эрқларича ейишга киришдилар. Миллий, диний расм-одатларимизни, айниқса, диний ишларимизни туб илдизидан қуритдилар.

Ватаним мени ҳайдаса ҳам, ўзимга суюкликдур. Миллатим мени хўрласа ҳам ўзимга қадрликдур. Булар учун ҳар, яхшилиқни қилмоқчи эдим, қилолмадим. Оз бўлсаям қилмай, қараб туролмадим ва келажакдаги қахрамон миллат болаларига, балки бутун Туркистон мусулмонларига ўзимдан ёдгорлик қолдирмоқчи бўлиб она тилда Чигатой туркийси билан бу китобни ёздим. Саводлик-саводсиз турк тиллик ҳар қандай кишиларга ҳам тушунарлик бўлсин деб арабий, форсий, сўзларни кўп аралаштирмадим. Шунинг учунким меним мақсадим эрса ислом динини халққа тушунтириш, Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломни уматларига таништириш эди. Шундай бўлгач, ҳар миллатнинг ўзидан етишган олимлари Аллоҳ амрини, Қуръон ҳукмини шуларнинг ўз тилларида очиқ-ойдин қилиб айтиб туришлари, албатта, лозимдур. Ўқиганда ёки ўқитиб эшитганда кишилар тушунгудек қилиб ўз тилларида китоблар ёзиб қолдиришлари зарурдир. Шу сабабдан мен бу китобни бошқа тил қўшмай, сўзларини содалаштириб ёздим. Ўқиган ва эшитганлар яхши тушуниб турсалар, мақсадимиз шулдур.

Бу китобни ёзганимда кўпроқ шу тубандаги асарлардан фойдаландим: “Зодул маъод” (Ал-Жавзия), “Сийратул Ҳалабийя” (Ҳалабий), “Сийратун набавийя” (Ибн Исҳоқ; Ибн Ҳишом), “Шифои Шариф” (Қози Йёз), “Нурул-яқин” (Ибн Хузарий). Шуларни кўз олдимида тутдим, айниқса, “Сийратул Ҳалабийя” нинг маълумоти кенгроқ бўлгач, унга кўпроқ қарадим. Меърож воқеасини “Саҳиҳ Бухорий”дан кўтардим.

Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васалламнинг тарихлари, таржималари ёзилмиш китобларнинг мўътабарлари шулардур. Ушбу асарларнинг муаллифларини Аллоҳ раҳмат қилсин. Расулulloҳнинг сифатлари, таржимаи ҳоллари, балки кундалиқ қилган ишларини бизларга етказган зотлар саҳобалардур. Аллоҳ улардан рози бўлсин, улуғ ажрлар ато қилсин. Меним яна васиятим шулдурким, ўз авлод-наслларимдан ҳар бир оилада бу китобдан бир неча нусха сақланиши, албатта, зарурдир. Агар келгуси замонларда имконият топилар экан, беш-ўн минглаб бостириб, ҳар икки Туркистон халқига, асли Ватан эгаларига ўзбек, уйғур улусларига тарқатишни уларга топширдим. Меним бу топширигимни вақти келганда бажариш ўз авлодим устига юкланган муқаддас бир улуғ вазифадур.

Агар мусулмонлар шу китобда ёзилмиш сўзларни амалга оширсалар, Расулulloҳ сўзларича, дунё хорлигидан, охира азобидан қутилишлари шубҳасиздур. Ҳеч бўлмаганда Пайғамбаримиз айтган қиёматгача ҳақ йўлдан адашмайдиган, нажот топган ҳар бир тоифа умматларидан бўладилар ва ҳам ислом динининг асосига тушуниб, динсизлик балосидан ўзларини, авлод-наслларини қутқара оладилар. Чунки бу балодан қутулиш учун дин тарихини билишдан ўзга чора йўқдур. Дин тарихини билишга, Расулulloҳнинг таржимаи ҳолларидан хабардор бўлишга бизнинг китобимиз қафилдур.

Хоҳи авлодларим, хоҳи бошқа ватандош дин қариндошларимиз бўларлар, ибрат кўзини очиб, ақл кўзгусини кўлига олиб, ҳар йили бу китобни бир йўл бошдан-оёқ ўқиб туширишни ўзларига вазифа қилсинлар. Иншаа Аллоҳ, китоб хатм бўлган чоғда қилган дуолари Худо даргоҳида мақбулдур. Анинг учунким 360 жангчи Бадр ғозийларининг муборак исм-шарифлари бу китобда ёзилмишдур. Шунинг учун ўқитувчиларнинг дуолари ижобат бўлиб, офат ва балолардан омонда бўлғайлар. Шу ҳақда айтилмиш аларнинг хосиятлари мўътабар, улуғ ҳадис китобларда ёзилмиш, ваъдалари тажриба қилинмишдур.

Эй фазли-карамлик, Раҳмон, Раҳим сифатлик меҳрибон Раббим! Бу китобда номлари ёзилган яхши бандаларнинг ҳаққи-хурматида мен ғариб кулингни ёлғончи қилмагил, ўқитувчиларни офат ва балолардан асраб, иймонларини саломат сақлаб, охираатларини обод қилгил. Мендан кейин авлод-наслларим ҳақ йўлдан адашиб, Расулulloҳ олдида хижолатга қўймагил. Буларнинг динларини, дунёларини, охираатларини Ўзингга омонат топширдим. Бош-оёғимизни чирмаган, дунё-охира-тимизни қоплаб, ҳар икковидан ажратгани турган, бошимизга келган балодан Ўзинг қутқаргил. Бу китобимни ёмон кўздан, ёмон қўллардан сақлаб, қиёматгача бундан фойдаланишни уммати Муҳаммадга насиб қилгил.

Эй бор худоё! Уммати Муҳаммадни раҳмат қил! Уммати Муҳаммадни балодан қутқаргил! Абдий-азалий илмнинг сиғдирганича Расулulloҳга, унинг авлодларига, асҳобларига ва аҳли байтларига биздан саловот ва саломотларимизни етқургил. Омин” (А. Соғуний, 2011).

МУҲОКАМА

Алихонтўра Соғунийнинг “Тарихи Муҳаммадий” асари жуда катта машаққатли меҳнат ва

тинимсиз олиб борилган саъй-ҳаракатларнинг самараси ўлароқ китобхонлар қўлига етиб келган. Юқорида айтиб ўтилган фикрларнинг исботи сифатида Алихонтўранинг ўғиллари бўлмиш Қутлуғхон (Эдиқут) Шокировнинг фикрларини келтириб ўтсак мақсадга мувофиқ бўлади.

“Тарихи Муҳаммадий асари ушбу нашрга тайёрлаш жараёнида жиддий таҳқиқ қилинди. 1991 йилда китоб илк босмага ҳозирланаётганда уни зудлик билан халққа етказиш керак бўлганлигидан вақтни бой бермаслик мақсадида хаттотлар йўл қўйган бир қатор камчиликлари устида тўхтаб ўтирилмаган. Шу ҳоли билан ҳам у ўртада ҳеч бир исломий адабиёт бўлмаган бир пайтда халқнинг эҳтиёжига чўлда қолган чанқоқ йўлчига ҳаётбахш сув каби яради. Муаллифнинг ҳолис нияти ҳам шу эди. Асар ўтган вақт ичида кўп марта босилди, оз деганда бир авлод диний шуурининг шаклланишида хизмат қилди, балки бунга васила бўлди, иншаа Аллоҳ” (А. Соғуний, 2011).

Юқоридаги фикрларнинг давомини келтиришдан олдин китоб устида олиб борилган таҳқиқ, таҳриж ва тўлдириш ишлари қай тарзда ва қаерда амалга оширилганлигини келтириб ўтишликни мақсадга мувофиқ деб топдик. Бу таҳқиқ, таҳриж ва тўлдириш ишларини Қутлуғхон Шокиров 2009 йил 63 ёшида Истанбул шаҳрида бошлаган ва 13 ой деганда ишни ўз ниҳоясига етказган.

“Энди таҳқиқ асносида қилинган ишларга ва бошқа очиқламаларга келайлик:

– 300 атрофида Қуръони Карим ояти ва Пайғамбар алайҳиссалом ҳадисларининг аслиги дин илми мутахассислари ёрдамида маҳсус тадқиқ қилинди ҳамда араб тилидаги шакли илова этилди. Оятлар манбаи ва маъно таржимаси бурчакли қавслар ичида матнда берилди. Ҳадислар таҳрижга тобе тутилиб, яъни келиб чиқиши текширилиб манбаи аниқлангач, саҳифа сўнгидаги сатр остида кўрсатилди.

– Пайғамбаримизнинг подшоҳларга ёзган номларининг ва бошқа ҳужжатларининг аслиги манбалардагиларга қиёсланди, арабча шакли билан берилди, баъзилари тўлдирилди, баъзилари тасҳих қилинди.

– Пайғамбаримизнинг Табук ғазоти ва Вадо ҳажида сўзлаган хутбалари асллари билан қиёсланди, арабча ёзувдаги шакли берилди ва қисман ташоҳих қилинди.

– Баъзи арабча шеърларнинг тўлиқ матни берилди ва арабчаси илова этилди.

– Кирилл имлосида ёзилган арабча дуо, ҳар турли жумла, ибора ва матн парчаларини араб ёзувида ҳам берилди.

– Мазмунга уйғунлик мақсадида 6 сарлавҳанинг номи янгиланди, Расулulloҳ мўжизалари 52 кичик сарлавҳа остида берилди.

– Ҳижрий саналар ва ойлар текширилиб, уларга милодий ҳисоблари илова этилди.

– Расулulloҳ шажаралари берилди.

– Шаҳс, жой, асар ва шу қабилар номларининг қўлёзмадан тўғри кўчирилганлиги текширилиб, манбалардагилар билан солиштирилиб керакли тузатишлар киритилди.

– Чигатой туркчасидаги ва бошқа туркий ҳамда туркий бўлмаган сўзларнинг таржимаси матнда ёйсимон қавслар ичида берилди (Бунда муаллифга тааллуқли очиқламалар “ред.” ишоратисиз кўрсатилди).

– Бир қисм диний, тарихий истилоҳлар маънолари, жўғрофий номлар шарҳлари саҳифа ости ҳошияларда берилди.

– Англашни осонлаштириш учун бурчакли қавслар ичида ёрдамчи хусусиятдаги калималар берилди.

Янада шу хулосага борилдики, юқорида қайд этилганлар билан асар устида ишлаш тўхтаб қолмаслиги керак. Таҳқиқини кутган ва тўлдирилиши уйғун бўлган яна бир қанча масалалар бор. Улар келажакда амалга оширилганда “Тарихи Муҳаммадий” асари янги қирралари билан намоён бўлади” (А. Соғуний, 2011).

Биз изланишларимиз давомида “Тарихи Муҳаммадий” асарининг дастлабки қоралама нусхаси 12 вароқли кичик дафтарларга ёзилганлигини аниқладик. Китобни нашрга тайёрлаш ишлари Алихонтўранинг ўзларига насиб этмаган. Мустақиллик шарофати билан китобни нашр этишга Соғунийнинг авлодлари муяссар бўлди. Дастлабки нашр қилишда хаттотлар томонидан турли хил имловий хатоликларга йўл қўйилган, баъзи бир жумлалар асл нусхадаги ҳолатидан бошқача кўринишда нашр қилинган эди. Бундай хатоликларни тузатиш учун Қутлуғхон Шокиров томонидан асар устида тадқиқот олиб борилиб, қуйидаги манбалардаги маълумотлар билан “Тарихи Муҳаммадий” нинг қоралама нусхасидаги маълумотларни ўзаро солиштириб нашрда йўл қўйилган хатолар тузатилади.

Қуйида манбаларни аниқлашда фойдаланилган асарларни келтириб ўтамиз:

• Абд ибни Ҳумайд (ваф. 863). Муснад (Таҳқиқ: Субҳи ал Бадрий ас-Сомаррой, Маҳмуд Муҳаммад Ҳалил ас-Саидий), Мактабатус-сунна, Қоҳира, 1408/1988.

• Абдураззоқ, Абу Бақр Абдураззоқ ибн Ҳаммам (744–826). Мусаннаф. (Таҳқиқ: Ҳабибуллаҳмон

ал-Аъзамий), ал-Мажлисул илмий, Байрут, 1403/1983.

• Абу Ҳайён. Баҳри мухит, Дорул-фикр, Байрут, 1983.

• Аҳмад ибн Абдуллоҳ ат-Табарий (ваф. 694/1295). Риёзун-надира. Дорул-гарбил-исломий, Байрут, 1996.

• Ажлуний, Исмоил бин Муҳаммад (ваф. 1162). Кашфул-хофа ва му-зилул-илбос, Муассасатул-рисала, Байрут, 1988.

• Аҳмад ибни Ҳанбал (781–856). Муснад, Муассасатул-Қуртуба, Қоҳира, сана кўрсатилмаган.

• Фазоилус-саҳоба, Муассасатул-рисала, Байрут, 1403/1988.

• Алийюлқорий (ваф. 1014/1606). Ал-Маснуъ фи маърифати ҳадисил мавду. [Таҳқиқ: Абдулфаттоҳ Абу Лутфи Гудда], Мактабул-мат буатул-исломий, Қоҳира, 1984.

• Байҳақий, Абубакр Аҳмад бин ал-Ҳусайн (х. 994–1066), Ас-Сунанул кубро, Мактабату дорил-боз, Макка, 1410/1994.

• Шуъобул-имон (Таҳқиқ: Муҳаммад ас-Саид Басюний аз-Зағаул), Дорул-кутубил-илмийя, Байрут, 1410/1990.

• Зухд, Муассасатул-кутубис-сақофийя, Байрут, 1996.

• Далоимун-нубувва, Дорул-кутубил-илмийя, Байрут, 1985.

• Ал-Эътиқод вал-ҳидоя [Таҳқиқ: Аҳмад ал-Котиб), Дорул-офокилжадида, Байрут, 1984.

• Муснадул-Ҳорис (Завоидул-Ҳорис), [Таҳқиқ: Ҳусайн Аҳмад Солиҳ ал Бакирий), Марказу Хидматис-Сунна ва Сийратун-Набавийя, Мадина, 1413/1992.

• Ҳоким, Абу Абдуллоҳ бин Абдуллоҳ Найсобурий (933–1015), Мустадакдрак алас-Саҳихайн, Дорул-кутубил-илмийя, Байрут, 1411/1990.

• Ҳофиз ал-Мунзирий. Ат-тарғиб ват-тарҳиб. 1-7 том (туркча тарж.), Ҳикмат Яйинлари, Истанбул, санасиз.

• Ҳумайдий, Абу Бакр Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр (вафот 834). Муснад [Таҳқиқ: Ҳабибурраҳмон ал-Аъзамий], I–II, Дорул-кутубил-илмийя-Мактабатул-Муътанаббий, Байрут-Қоҳира, санаси кўрсатилмаган.

• Ибн Абдилбарр, Юсуф бин Абдуллоҳ бин Муҳаммад (ваф. 1071). Истиъоб, Дору-жил, Байрут, 1992.

• Ибн Адий, Абу Аҳмад Абдуллоҳ ибн Адий ал-Журжоний (ваф. 365/976). Ал-Комил фи дуафоир-рижол, Дорул-фикр, Байрут, 1985.

• Ибн Асоқир, Абул Қосим Сикотйдин (ваф. 571/1176). Тарихи Димашқ, Дорул-фикр, Байрут, 1417/1996.

• Ибни Аби Шайба, Абдуллоҳ бин Муҳаммад (ваф. 1292–1350). Ал-Мусаннаф фил-аҳодис вал-осор., [Таҳқиқ: Камол Юсуф ал-Хут), Мактабатул-Рушд, Рияд, 1409.

• Ибни Жазий. Ат-Ташил ли улумит-Танзил, т.1, жойи ва санаси кўрсатилмаган.

• Ибн Қаййим ал-Жавзийя (1292–1350). Зодулмаод, (тарж.), Истанбул, 1988–1991.

• Ибн Касир, Абул-Фидо Исмоил ибн Умар ибн Касир ад-Димашқий (ваф. 1373). Ал-Бидоя ван-нихоя, Дорул-маариф, Байрут, санасиз.

• Ибн Можа, Муҳаммад бин Язид ал-Қазвиний (823–889). Сунан, Дорул-фикр, Байрут, санасиз.

• Ибн Саъд, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад бин Саъд ал-Маний (785–845). Ат-Табакотул-кубро, Дору содир, Байрут, санасиз.

• Ибни Саййидиннос. Уюнул-асар, I–II, Димашқ-Байрут, 1992. Ибни Асир (ваф. 630/1233), Ал-Комил фит-тарих, Дорул-кутубил-илмийя, Байрут, 1415/1995.

• Қози Иёз (ваф. 544/1149). Аш-Шифо би таърифи ҳуқуқил-Мустафо (с.а.в.), [Таҳқиқ: Ҳусайн Абдулхамид Нил], Дорул-арком, Байрут, 1415/1995.

• Қуртубий, Муҳаммад бин Аҳмад (вафот 671/1273). Ал-Эълум [Таҳқиқ: Аҳмад Ҳижозий Сака), Дорул-туросил-Арабий, Қоҳира, 1398/1978.

• Ал-Жомий ли Аҳкомил-Қуръон, Доруш-шаъб, Қоҳира, 1972.

• Қуръони карим (ўзбек тилида). Изоҳли тарж. Алоуддин Мансур. Тошкент, 1992; Тарж, ва тафсир. Абдулазиз Мансур. Тошкент Ислум университети, 2012.

• Насоий, Абу Абдирраҳмон Аҳмад бин Шуайб (215–303). Сунан (Таҳқиқ: Абдулфаттоҳ Абу Гудда), Мактабатул-матбуатил-исломийя, Алеппо, 1406/1986.

• Ас-Сунанул-кубро (Таҳқиқ: Абдулғаффор Сулаймон ал-Бундорий), Дорул-кутубил-илмийя, Байрут, 1411/1991.

• Суютий, Абдурахмон бин ал-Камол Жалолдин (1445–1506). Ал-Хасоисул-кубро, I–III, Дорул-кутубил-илмийя, Байрут, 1985.

• Ал-Итқон фи улумил-Қуръон, – I, Ал-Матбуатул-Майманийя, Қоҳира, 1317/1899.

• Табароний, Абул-Қосим Муҳаммад бин Аҳмад (ваф. 971). Ал-муъжамул-авсот (Таҳқиқ: Ҳамди бин Абдулмажид ас-Салафий), Дорул-Ҳарамайн, Қоҳира, 1415.

• Китобул-мағозий, (Таҳқиқ: Марсден Жонс), Оламул-Кулуб, Байрут, 1966 (А. Соғуний, 2011).

ХУЛОСА

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, юртимиз худудларида ўтмишда ёзилган асарларнинг аксарият қисми араб ва форс тилида битилгани сабабли мазкур асарларни ўзбек тилига таржима қилиш ва кенг китобхонлар оммасига етказиб бериш муаммоси пайдо бўлди. Мутафаккир олим Алихонтўра Соғуний ана шундай масалани олдиндан кўра билган инсонлардан саналади. Алихонтўра Соғуний қочқинлик ва тутқунлик даврларида, шунингдек, Шарқий Туркистондан олиб чиқиб кетилгач, Тошкентда ўтказган умри давомида илм ва маърифат билан машғул бўлиб, бир қанча асарларга муаллифлик қилди. “Шифо ал-илал”, “Уйғонайлик, уйғониш даври келди”, “Биздан эмасдирлар ватанни севмаганлар”, “Туркистон қайғуси”, “Тарихи Муҳаммадий” каби асарлар ўз ёзилиш тарихига эга бўлиб, уларда бугунги кунда ҳам долзарб бўлиб турган диний-маърифий ва Ватан тарихига оид масалалар ёритилган. Шу билан бир қаторда, “Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи”, “Мусиқа рисоласи”, “Наводир ал-вақоъ”, “Темур тузуклари” каби асарларга таржимонлик ҳам қилди. Ушбу таржима асарларнинг барчаси ўз даври ва соҳаси бўйича шоҳ асарлар саналади. Уларнинг ҳар бири алоҳида ёзилиш тарихи ва шарт-шароитларига эга экани ҳамда уларда Ватаннинг улуғ тарихи, юрт равнақи, ёшлар учун панд-насихат ҳамда санъат билан боғлиқ масалалар ёритилгани кўриб ўтилди. Хусусан, юқорида тавсифи келтирилган “Темур тузуклари”нинг биргина ўзи нақадар қийматли асар эканлиги барчага маълум. Шу сабабли олимнинг илмий меъросини тизимли тадқиқ этиш, унинг асарларида баён этилган ёшларни илм-маърифатга ундовчи қимматли фикрларни кенг тарғиб этиш ҳамда Алихонтўра Соғуний хотирасини тиклаш тадқиқотчилар олдида турган асосий вазифалардан бири саналади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017.
2. Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. – Тошкент: Ғофур Ғулом, 2020.
3. Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. – Т.: Шарқ. 2015. 6-нашр,
4. Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. – Т.: Шарқ. 2011. 5-нашр.
5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017.
6. Шокиров Қ. Икки Туркистон ғурури. – Т.: Шарқ юлдузи, 1992. 7-сон,
7. Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси / (I-II қисмлар) нашрга тайёрловчи Қутлуғхон (Эдиқут) Шокиров. – Тошкент: Шарқ, 2020.
8. Абдулазиз Мансур. Буюк устоз ҳақида сўз. Т.: 1997. (нашриёти кўрсатилмаган)
9. Алихонтўра Соғуний., Караматов Ҳ. Темур тузуклари. форсчадан таржимаси. – Т.: Ғофур Ғулом, 1991.
10. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2004. – 313 б.
11. Ислон энциклопедияси. А-Ҳ. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, Давлат илмий нашриёти, 2004.
12. Долимов У. Маърифат дарғалари. – Т.: Маънавият. 1990.
13. Закий Аҳмад. Туркистон масаласи. – Берлин, 1924. (нашриёти кўрсатилмаган).
14. Солиҳов М.Б. Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари. Т.: 1932, – 140 б.
15. Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. – Тошкент. Шарқ. 2003. 1-китоб.
16. Хўжамбердиев Ё. Соғуний. – Т.: Шарқ, 2018. – 158 б.
17. Алихонтўра Соғуний. Шифо ал-илал. – Тошкент: Мовароуннахр нашриёти, 2004. – 80 б.
18. Алихонтўра Соғуний. Шифо ул-илал. –Тошкент. // Шарқ юлдузи, 1996. 6-сон.

